

Recension

Att anpassa eller frigöra. Åtta studier om pedagogikens uppdrag

Nyheten om Birgit Schaffars nya bok, *Att anpassa eller frigöra*, hade nått mig ett tag innan jag fick tag på boken som fysiskt exemplar. Det var som att bokens rykte spred sig bland pedagogiska forskare som intresserar sig för pedagogisk teori och utbildningsfilosofi, utan att förläggaren eller författaren var tvungna att göra större marknadsföringsinsatser. Efter läsningen av boken är det lätt att förstå varför. Jag har i mina händer ett exemplar där det är fler sidor med invikta hörn än utan, och som är prytt med mängder av färggranna lappar för att markera stycken, meningar och reflektioner som jag vill återkomma till. Det illustrerar att boken inte bara uppmanar till läsning och reflektion, utan till aktivt engagemang med innehållet och en insikt om att läsaren kommer ha framtida utbyte med dess text och budskap. Problemet med så omfattande markeringar är dock att jag har svårt att navigera bland alla mina egna markeringar, frågor och

utropstecken när jag sätter mig i en position som recensent. Jag försöker mig på det ändå.

Boken pryds av konstverket *Se – himmelens fåglar!* av filosofen Göran Torrkulla, vilket också ger en föraning om författarens övergripande budskap. Den omfamnar åtta studier, med varsitt kapitel, som fördelas på tre övergripande delar. Den första delen undersöker hur olika handlingsalternativ formuleras, och görs mer eller mindre diskursivt oundvikliga, genom föreställningar om framtiden. Under denna del presenteras två studier, där den första är en filosofisk utredningen av hur vi uppfattar historien och därmed framtiden. Här börjar Schaffar i Georg W. F. Hegel, och rör sig mot existentialistisk förståelse med hjälp av Simone de Beauvoir och Hannah Arendt. Genom denna utredning av våra föreställningar om vår nutid i ljuset av det förflutna, och därmed ofta en hopplöshet avseende framtiden, anläggs en hoppfull ton som sedan genomsyrar boken. Schaffar frågar varför vi inte tror att vi har ett val gällande framtiden och argumenterar för att pedagogiken kan ha

ett uppdrag att få oss att förstå att status quo inte är nödvändig. Snarare menar hon att vi har en frihet och därmed även ett ansvar att handla för en bättre framtid. Den andra studien (i det andra kapitlet) är mer samtids-historisk och tittar närmare på en redan tidigare välbeforskad fråga: hur vårt nuvarande individorienterade marknadsparadigm växt fram och kontrasteras mot en mer kollektiv förståelse av samhället och oss själva i relation till det.

Att just detta ämne är välbeforskat gör inte Schaffars studie överflödig. Tvärtom, här samlas flera välkända studier och exempel, historien om den nyliberala världsordningens framväxt och hur den gjorts så hegemonisk att den känns i princip oundviklig (lex Margaret Thatchers "there is no alternative"). Skapelsen *homo economicus* kliver fram i denna studie och det är lätt att känna igen sig i Schaffars beskrivning av den exploaterade, anpassade och ensamma människan på marknaden. Inte minst avseende den slags performativitet vi tvingas in i som deltagare på en marknadsarena där alla ska konkurrera, inte bara med alla andra utan även med sig själva. Här rös jag till några gånger, då jag läste boken efter en intensiv period med ansökningsskrivande för både befordran och forskningsbidrag, när jag insåg hur framskrivandet av en försäljningstext om den egna förträffligheten producerar, reproducerar och förstärker denna akademiska performativitet. Man står kvar som ett slags motvillig entreprenör, tvingad till upphöjande beskrivningar av de egna framgångarna som i eftertan-kens kalla ljus verkar förnedrande

snarare än förhålligande. Den isande formuleringen från ett senare kapitel ekar genom denna reflektion: "*Homo economicus* försöker som bäst ta plats i pedagogens själ" (s 91). Även här ställer Schaffar fram ett uppdrag till pedagogiken: att parallellt med individorienterade frihetsideal mejsla fram kollektiva visioner för framtiden genom samhällsorienterade och samhällsförändrande ambitioner.

Medan den första delen studerade hur ramvillkoren i våra narrativa strukturer begränsar våra idéer om möjliga handlingar, analyserade den andra delen retoriska strukturer i politiska och samhälleliga samtal och hur dessa begränsar oss. Bokens tredje studie undersöker villkoren för en professionell praktik inom ramarna av ett marknadsparadigm som inte bara blivit en styrform för pedagogisk utbildningsverksamhet utan även diskursivt formar hur vi tänker om utbildning, skola och pedagogik. I den rådande ideologin där utbildning blivit till en vara blir också individen till en kund snarare än deltagare och Schaffars poäng är att pedagogiken både villigt och motvilligt förstärkt och bidragit till denna utveckling. Samtidigt slås det an en kritisk ton där ideologifrågan också görs relevant som en kritisk fråga för pedagogiken själv – i vilken mån är pedagogiken ideologisk och i vilken grad riskerar den bli redskap för olika ideologier? Denna kritiska blick på det egna fältet är välkommen och trots komplexiteten i analyserna är texten tillgänglig och begriplig. Även här bygger Schaffar på en diger grund av tidigare forskning – vilket ger hennes analyser ännu större trovärdighet.

Bokens fjärde kapitel studerar i sin tur internationella påverkansfaktorer och internationella organisationers mjuka styrning (vilket på engelska kallas *soft governance*). OECD hamnar här i fokus, främst genom fyra olika scenarier som organisationen utvecklade på tidiga 2000-talet som underlag för diskussion, debatt och policyutveckling och som fortfarande är aktuella än idag. Schaffar visar hur dessa scenarier är formulerade på djupt värderande sätt och hur de därför sannolikt leder tankarna och slutsatserna åt specifika (marknadsorienterade) håll. Medan begreppet ideologi var centralt för analysen i det föregående kapitlet, görs ordet propaganda till ett ledmotiv i den fjärde studien och även om studierna mycket väl kan läsas och studeras enskilt skapas här en teoretisk konstruktion där studiernas centrala budskap länkar till varandra. Detta är mycket välutfört – nästintill förrädiskt – men Schaffar kan knappast anklagas för att inte lägga alla sina kort på bordet.

Den femte studien och kapitlet i samlingen är en vetenskapsteoretisk undersökning av pedagogiken som kunskapsobjekt och forskningsfält. Återigen blir jag fascinerad av hur väl de olika studierna bygger på varandra, för denna kritiska granskning av "den pedagogiska positivismen" gör även kopplingar till den internationella utvecklingen där till exempel OECD inte bara varit ett slags förebild utan även diskursivt drivande. Schaffar landar dock inte i någon slags förhatlig "flum-relativism" som pedagogikens kritiker emellanåt vill göra gällande som beskrivning av pedagogisk filosofi. Snarare argumenterar hon för att pedagogiken måste

kräva forskningsfrihet men att med den friheten följer ett stort ansvar och ett krav om medvetenhet samt transparens kring vilka värderingar som omgärdar forskningen. Endast med detta kan pedagogiska forskningens trovärdighet säkerställas.

Bokens första två delar kan beskrivas som politiskt orienterad men förgrenad kritik mot samtids pedagogik och som försök att anlägga en grund för framtida steg för pedagogiken (och pedagogerna), genom både historiska och samtida undersökning, internationell och nationell exemplifiering, samt med pedagogisk praktik och vetenskap i fokus. Sista delen av boken tar steg mot framtiden genom formuleringar av och med pedagogisk filosofi och den tyskspråkiga didaktiktraditionen. Den sjätte studien undersöker pedagogiskt centrala frågor med hänvisning till både Zygmunt Bauman och Klaus Mollenhauer, samt med en kritik mot deras emellanåt pessimistiska beskrivning av skolpedagogiken som begränsande och reproducerande. Snarare vill Schaffar illustrera utbildningens potential att frigöra människan, att betrakta verksamhetens gränser och strukturer som grundvalarna för det nya och det annorlunda. Återigen blir Hannah Arendt central för argumentet men även bell hooks anropas för att illustrera att individens frihet grundas i hens ansvar för de andra (inklusive de som inte är människor). Den sjunde studien undersöker bildningsbegreppet på ett tydliggörande sätt. I detta kapitel redogörs inte bara för olika bildningstraditioner och förståelse av utbildningens roll i relation till dessa. Schaffar formulerar också en nästintill dialektisk

vision av vad bildning kan vara som omfamnar både det kollektiva och det individuella, det kritiska och det bevarande, potentialen för det radikalt nya och styrkan i det gamla. Detta sätts i särskild relation till den högre utbildningen och de som är verksamma inom den. Bokens sista studie undersöker till slut hur bildning kan förverkligas i den didaktiska verksamheten. Schaffar har beskrivit sitt tillvägagångssätt i boken som ett filosofiskt återvinningsarbete, och här används filosofi och slöjd som konkreta didaktiska exempel som illustrerar detta arbete.

Boken ges ut av Malmö University Press och är första boken i bokserien *Critical-Vitalist Studies in Childhood, Education and Society*. Som sådan är den ett bra exempel på att universiteten och högskolorna runtom i landet börjat upprätta förlagsverksamhet – något som inte bara är nödvändigt när de stora svenska förlagen hellre vill producera blivande storsäljare för lärarutbildning än satsa på nischade böcker för mindre målgrupper som forskare, doktorander och mastersstudenter, utan även ett redskap att möta ökade krav på Open Access-publicering med fackgranskning. Till skillnad från marknaden för kanske 15–20 år sedan, när förlag som Liber gav ut serien *Avancerade studier i pedagogik* och Studentlitteratur gav ut initierade böcker om pedagogisk filosofi, är det nu svårt att komma på ett förlag av den karaktären som skulle ge ut en bok av det här slaget. Universitetsförlagen och serierna som har aktiva forskare och akademiker som redaktörer är också ett välkommet alternativ till de internationella gigantförlagen

vars publiceringsverksamhet främst handlar om att välta över så stor andel av arbetet som inte går att automatisera över på författare och antologiredaktörer och sedan sälja böckerna till högskolebiblioteken för hutlösa summor. Det är i allra högsta grad en problematisk bransch som skor sig på akademikers gratisarbete med absurda försäljningspriser samtidigt som den drar ned de egna kostnaderna (och stödtjänsterna) till ett absolut minimum.

Bokens delstudier handlar som sagt om en mängd olika ämnen, men gemensamt är att Schaffar ställer fram olika uppdrag till pedagogiken som avslutning på alla kapitel – jag har här endast nämnt några av dem. Samtliga dessa är intressanta att ta till sig, som ett slags konklusion på varje kapitel, men även då det berättar något om pedagogik i sig. Jag kan tänka mig att man kunde använda bokens uppdrag som underlag för en fördjupad diskussion med exempelvis studenter i pedagogik, särskilt på avancerad eller forskarnivå. För vad är pedagogik? Tidigt i bokens inledning beskriver Schaffar pedagogik "som ett sätt" (s 7). Jag skulle snarare argumentera att Schaffar visar pedagogikens styrka och det som gör den så intressant är dess mångfaldighet, komplexitet, och samtidigt begriplighet. Kanske pedagogiken då inte är "ett sätt" utan flera.

Genom sina studier och de avslutande uppdragen skissar Schaffar som sagt både en bild av pedagogikens mångfald men även en bild av vad den skulle kunna vara. Hon tar hjälp av en rad tänkare och tidigare forskning; centrala är Hannah Arendt och Simone Weil, bell hooks

och Simone de Beauvoir tillika Klaus Mollenhauer, Zygmunt Bauman, Stephen Ball, och Thomas Popkewitz. Således lever Schaffar som hon lär, hon skisserar en förståelse av pedagogik och bildning som är välförankrad i pedagogiken och illustrerar en bred bildning genom en sällsynt omfattande kunskap om fältet för att inte bara illustrera samtidens hopplösa känsla av oundviklighet utan även att skapa nya visioner för framtiden.

En bra bok genererar läsning. En riktigt bra bok genererar ett engagemang. Den här boken går bortom detta och lämnar mig med insikten att en sådan bok verkligen behövs – för pedagogiken.

Gunnlaugur Magnússon

Gunnlaugur Magnússon är docent i pedagogik vid Uppsala universitet. E-post: gunnlaugur.magnusson@edu.uu.se

Copyright Magnússon 2025. This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License (CC BY 4.0: <https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

